

حقوق محیط زیست

Environmental Law

حقوق محیط زیست یکی از جدیدترین شاخه‌های حقوق عمومی (حقوق داخلی) و حقوق بین‌الملل به شمار می‌آید که به سبب گستردگی قلمروی محیط زیست و مرزناپذیری آن، با تمامی جنبه‌های حیات بشری مرتبط است و به همان اندازه که در قانون‌گذاری ملی کشورها ملحوظ می‌شود، در نظام بین‌الملل نیز مورد توجه است و نقش عمده‌ای در ساختارهای جدید ایفا می‌کند. از آنجا که حوزه‌های محیط زیست و حقوق هر کدام از دیدگاه‌های متفاوتی قابل تقسیم‌بندی‌اند، کنار هم بودن این دو رشته نیز امکان‌گرایش‌های متنوع و متعددی را فراهم می‌آورد که هر کدام در تلاش‌اند بقای بشر را از طریق حفاظت از محیط زیست، بر کره زمین ممکن و میسر کنند.

حقوق

حقوق عبارت است از مجموعه قوانین و مقرراتی که در یک جامعه به اجرا درمی‌آید و شامل قواعد مربوط به شیوه زندگی آدمیان است [۱]. به بیانی دیگر، حقوق علمی است که در آن از قوانین موضوعه بحث می‌شود [۲] و مشتمل بر مجموعه‌ای از قواعد عمل یا رفتار است که از جانب مقامات کنترل‌کننده تجویز می‌شوند و دارای قدرت حقوقی الزام‌آورند [۳].

محیط زیست

عبارت است از هر چه که فرایند زیستن را دربر بگیرد و با آن کنش و واکنش برقرار کند [۴] و شامل آن بخش از جهان باشد که حیات در آن استمرار دارد [۵]. می‌توان محیط زیست را در حکم مجموعه عواملی تعریف کرد که برای حیات موجودات ضروری‌اند [۶].

در نگاهی جامع می‌توان محیط زیست را به سه بخش کلی تقسیم کرد:

الف. محیط زیست طبیعی. شامل بخش‌هایی از کره زمین، اعم از سنگ‌کره، آب‌کره و جو (تا مرز پوشش سپهر) است که آدمی در ساخت و تشکیل آن دخیل نبوده و مشتمل بر دو بخش جاندار و بی‌جان است.

ب. محیط زیست انسانی (انسان‌ساخت). دربردارنده بخش‌هایی از فضای سطح کره زمین که ساخته بشر است و به آن محیط زیست مصنوع نیز گفته می‌شود.

ج. محیط زیست اجتماعی. دربرگیرنده شرایط اجتماعی آدم‌ها در محیط زیستشان است؛ مانند حاشیه‌نشینی و مهاجرت.

این سه بخش همواره با یکدیگر در ارتباط‌اند و نسبت به یکدیگر در حال برهم‌کنش‌اند [۷]. باید گفت که به اعتبار هریک از این بخش‌ها می‌توانیم از قواعد و قوانینی برخوردار باشیم و حقوقی را تعریف کنیم.

اندیشیدن به مسائل زیست محیطی پیشینه‌ای دیرینه دارد، زیرا بقای نیاکان ما به آگاهی از آن وابسته بوده است. امروزه نیز محیط زیست در شکل‌گیری جهان ما نقش تعیین‌کننده‌ای دارد [۸]؛ در نگاهی اجمالی به وضعیت جهان پی می‌بریم که تمدن بشری با بحرانی جدی روبروست و بشر باید برای مقابله با آن، بسیاری عادت‌ها، رفتارها، الگوها و ارزش‌های خود را تغییر دهد. علت آن است که مجموع فعالیت‌هایی که آدمی برای دستیابی به رفاه بیشتر و توسعه اقتصادی-اجتماعی انجام داده است، محیط زیست را تخریب کرده و چنان دگرگونی‌هایی در کره زمین پدید آورده است که سکونت در کره خاکی را با مشکلات عمده‌ای توأم کرده است [۹]، به‌نحوی که اکثر شهرهای جهان در چنبره مشکلات گرفتارند و در شهرهای بزرگی چون تهران، کیفیت زندگی، روزانه و پیوسته افت می‌کند [۱۰]. از همین رو با کمی ژرف‌نگری در ساختارها، پی می‌بریم که به انقلابی زیست‌محیطی نیاز داریم که برخلاف انقلاب کشاورزی و صنعتی که مبنای آن کشفیات جدید و پیشرفت فناوری بود، اینک عامل و محرک این انقلاب، نیاز ما به آشتی با طبیعت است [۱۰].

حقوق محیط زیست

حقوق محیط زیست، ابزار کارسازی برای نظارت و مدیریت توسعه پایدار به شمار می‌آید و در تعیین خط مشی‌ها و در

تعریف کرد: مجموعه قوانین و مقرراتی که درباره انسان و محیط زیست بحث می‌کند [۱۲].

آشکار است که تعریف محیط زیست بر چشم‌انداز اصول حقوقی ناظر بر حمایت از آن تأثیر می‌گذارد، زیرا حقوق و تدابیر قانونی، پاسخ‌هایی‌اند به تخریب فزاینده محیط زیست کنونی که از بلایای طبیعی (فوران آتشفشان‌ها، سونامی و...) و یا ناشی از مداخلات انسانی، حاصل می‌شود. وقتی بلایای طبیعی موجب ویرانی محیط زیست شود، حقوق نمی‌تواند در این روند نقشی برعهده گیرد، ولی قوانین قطعاً می‌توانند رفتارهای انسانی را در جلوگیری از فاجعه‌های طبیعی و واکنش نسبت به آنها تحت انضباط درآورند [۵].

اجلاس‌های جهانی توسعه‌دهنده حقوق محیط زیست در جهان

کنفرانس سازمان ملل متحد درباره انسان و محیط زیست (استکهلم ۱۹۷۲ م.).

این اجلاس به ابتکار سازمان ملل متحد تشکیل شد و از بین اصول ۲۶ گانه اعلامیه استکهلم، چندین اصل در روند توسعه حقوق محیط زیست نقش مهمی بازی کرده‌اند؛ از جمله، اصل اول اعلامیه که حق برخورداری از محیط زیست سالم را هم‌عرض اصول حقوق بشری دانسته، و بنا بر آن: انسان نسبت به آزادی، مساوات و شرایط مناسب حیات در محیطی که به او اجازه زندگی برخوردار از حرمت انسانی و سعادت‌مندانه را می‌دهد، از حقوقی بنیادی برخوردار و مسئول حفظ و بهبود محیط زیست برای نسل حاضر و نسل‌های آینده است.

این کنفرانس توصیه کرد که نهادی عمومی برای پشتیبانی از مباحث زیست‌محیطی به‌وجود آید که به شکل‌گیری برنامه محیط زیست سازمان ملل متحد (UNEP) به‌عنوان یکی از حامیان محیط زیست جهانی منجر شد [۵].

پیش گرفتن اقدامات حفاظتی محیط زیست و نیز بهره‌برداری منطقی و پایدار از منابع طبیعی بسیار مؤثر است. این شاخه از حقوق در سال‌های اخیر توسعه چشمگیری یافته است؛ چنانچه طی سه دهه اخیر، بیش از صد معاهده درخصوص مباحث زیست محیطی، مانند تنوع گونه‌های زیستی، آلودگی دوربرد و فرامرزی هوا، حقوق دریاها، تغییرات آب و هوا، بیابان‌زدایی، حفاظت از لایه اوزون، مراقبت از دریاها در برابر انواع آلودگی‌های نفتی، مدیریت پسماندهای خطرناک و... منعقد شده است.

در سطح ملی نیز بر مبنای حساسیت و حمایت فزاینده افکار عمومی، دولت‌های جهان در اصلاح یا افزایش قوانین داخلی و آیین‌نامه‌های اجرایی و ضوابط اداری، در جهت تقویت مدیریت زیست‌محیطی شتابان گام برداشته‌اند؛ هرچند که در بسیاری از کشورهای در حال توسعه، اجرای قوانین و مقررات زیست‌محیطی به‌دلیل کمبود تجهیزات و نیروی انسانی کارآمد و ضعف زیرساخت‌ها، با دشواری فراوان همراه بوده و به‌همین علت تأثیرگذاری برنامه‌های زیست‌محیطی در این‌گونه جوامع با مانع روبروست [۵].

در قلمرو حفاظت از محیط زیست، وابستگی بین تمامی دولت‌های جهان وجه غالب است؛ زیرا زیست‌سپهر مرز نمی‌شناسد و این وحدت بوم‌سازگان به حقوق محیط زیست خصوصیات ویژه‌ای اعطا می‌کند و شیوه‌های سنتی و سازوکارهای معمولی، مسئولیت را به محاق می‌برد. قوانین مربوط به حقوق محیط زیست از لحاظ شکلی، کلاسیک‌اند، اما از جهت محتوا غالباً مدرن‌اند و در بیشتر موارد می‌توانند جهت‌گیری‌های عمومی حقوق را در ژرفا دگرگون کنند [۶].

به بیانی دیگر، حقوق محیط زیست، رشته‌ای مستقل و خاص است که موضوع آن حمایت، بهبود و بهسازی محیط زیست است و به‌دلیل ماهیت قوانین، پیچیدگی‌ها و اهدافش، از آن به‌عنوان علمی که در چهارراه علوم واقع شده است، یاد می‌کنند [۱۱]. می‌توان این مبحث و حوزه را از این قرار

حقوق محیط زیست

خاصی به قانون گذاری در سطح ملی مبذول شده و اقدامات، طرح‌ها، برنامه‌ها و استانداردها را مکرراً به حقوق ملی ارجاع می‌دهد[۵].

اصول حفاظت از جنگل

از آنجا که مسئله جنگل‌ها به تمامی گستره مسائل و فرصت‌های زیست‌محیطی و توسعه، از جمله حق اجتماعی-اقتصادی توسعه پایدار، ربط پیدا می‌کند، هدف اصلی این اصول، ارتقای مدیریت، حفاظت از محیط زیست و توسعه پایدار و فراهم آوردن امکان کارکردها و بهره‌گیری گوناگون و مکمل از جنگل‌هاست[۱۳].

بیانیه اجلاس جهانی توسعه پایدار (ژوهانسبورگ ۲۰۰۲م).

در مقدمه بیانیه، نمایندگان کشورهای جهان متعهد شدند، ارکان تقویت‌کننده و به هم وابسته توسعه پایدار (توسعه اقتصادی-اجتماعی-زیست محیطی) را در سطوح مختلف محلی، منطقه‌ای، بین‌المللی و جهانی بپذیرند و در جهت اجرایی شدن آن و تحقق حقوق نسل‌های آینده گام بردارند. آنها اطمینان دادند از طریق اقدامات خود، دنیایی فارغ از ذلت و تحقیر حاصل از فقر، تخریب محیط زیست و الگوهای توسعه پایدار را برای نسل‌های آینده نیز به ارث گذارند[۱۳].

گرایش‌های مختلف حقوق محیط زیست

این شاخه به‌عنوان حوزه‌ای مستقل، با رنگ و بوی حقوق عمومی (در معنای عام) دارای رشته‌های متعدد و مرتبط با سایر شاخه‌های سنتی و مدرن خود است، که از جمله آنها می‌توان حقوق اساسی محیط زیست؛ حقوق مالی محیط زیست (مالیات‌های سبز و...); حقوق بین‌الملل محیط زیست؛ حقوق کیفری محیط زیست (حقوق کیفری آب، هوا، خاک، شکار و صید، جنگل، مرتع، پسماند و...); حقوق

کنفرانس سازمان ملل متحد درباره محیط زیست و توسعه (همایش زمین) (ریو ۱۹۹۲م):

اجلاس یادشده، به چهار دستاورد مهم رسید که عبارت بودند از: برقراری دو کنوانسیون چارچوبی درخصوص تغییرات اقلیم و تنوع زیستی و تصویب دو سند مهم از این قرار:

الف. دستور کار (منشور) ۲۱، که برنامه‌ای عملی برای زندگی بشر در قرن ۲۱ به‌شمار می‌آید و بر چهار بخش عمده استوار است:

ابعاد اجتماعی- فرهنگی (شتاب‌گیری توسعه پایدار؛ مبارزه با فقر؛ تغییر الگوهای مصرف؛ تحولات جمعیتی و پایداری زیست‌محیطی؛ حمایت و ارتقای سلامت انسان؛ تأمین مسکن مناسب برای انسان‌ها؛ برقراری پیوند میان محیط زیست و توسعه).

منابع لازم برای توسعه (حفاظت از جو؛ برنامه‌ریزی و مدیریت بهره‌برداری از زمین؛ مبارزه با نابودگری جنگل‌ها؛ کویزدایی؛ توسعه و حفاظت کوهستان‌ها؛ کشاورزی و توسعه روستایی؛ حفاظت از تنوع زیستی؛ زیست‌فناوری پایدار؛ حفاظت از اقیانوس‌ها؛ حفاظت و مدیریت آب‌ها؛ مدیریت مواد شیمیایی سمی؛ دفع پسماندهای خطرناک؛ دفع پسماندهای جامد و فاضلاب و پسماندهای اشعه‌ای).

تقویت گروه‌های اصلی (زنان؛ جوانان و کودکان؛ بومیان؛ سازمان‌های مردم‌نهاد؛ مقامات محلی؛ کارگران و اتحادیه‌های کارگری؛ حمایت از تجارت و صنعت؛ گسترش علوم و فناوری و کشاورزان).

شیوه‌های اجرایی (منابع مالی و سازوکارها؛ انتقال فناوری، علوم در خدمت توسعه پایدار؛ آموزش و آگاهی عموم مردم؛ تأسیس ظرفیت؛ نهادهای بین‌المللی؛ سازوکار و ابزار قانونی و پر کردن شکاف اطلاعاتی)[۱۳].

باید گفت که در دستور کار ۲۱ به‌عنوان یکی از ابزارهای مهم توسعه و شیوه‌های اجرایی، برای عملیاتی کردن، توجه

بشر زیست محیطی (حق بر هوای پاک، حق بر آب سالم، حق بر محیط آرام، حق بر اطلاعات زیست محیطی، حق بر مشارکت در تصمیم گیری های زیست محیطی و...) را برشمرد [۱۱].

از لحاظ موضوعات مورد مطالعه نیز می توان آن را از این قرار تقسیم بندی کرد:

حقوق آلودگی ها (دربردارنده حقوق حفاظت از هوا، آب و خاک)؛ حقوق تنوع زیستی (مشمول بر حقوق منابع طبیعی، پوشش گیاهی، جانوران، شکار و صید). [۱۴]

باید گفت که در کشور ایران، حقوق محیط زیست همزمان با توسعه این گرایش در سطح بین المللی مورد توجه قرار گرفته و یکی از شاخص ترین قواعد حقوق محیط زیست، اصل ۵۰ قانون اساسی است که با ظرافت خاصی اصول و مفاهیم توسعه پایدار را در نظر گرفته و هر فعالیتی که تناسب و تعادل محیط زیست را برهم زند، ممنوع اعلام کرده است.

همچنین یکی از جدیدترین رویکردهای محیط زیست، رابطه با حقوق شهروندی و حق شهروند در برخورداری از محیط زیست مطلوب است که در سند چشم انداز توسعه (ایران ۱۴۰۴) به آن توجه شده است.

کتاب شناسی

۱. کاتوزیان، ناصر. (۱۳۷۱). مقدمه علم حقوق و مطالعه در نظام حقوقی ایران. تهران: شرکت انتشار با همکاری بهمن برنا.
۲. جعفری لنگرودی، محمد جعفر. (۱۳۸۶). ترمینولوژی حقوق. تهران: انتشارات گنج دانش.
۳. آقایی، بهمن. (۱۳۸۵). فرهنگ حقوقی بهمن. تهران: انتشارات گنج دانش.
۴. نوری، جعفر. (۱۳۷۲). فرهنگ جامع محیط زیست. تهران: بی نا.
۵. (۱۳۷۹). حقوق محیط زیست (ترجمه محمدحسن حبیبی) (جلد ۱). تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
۶. (۱۳۸۳). حقوق بین الملل عمومی (ترجمه حسن حبیبی) (جلد ۲). تهران: انتشارات اطلاعات.

۷. آزادبخت، بیتا. (۱۳۹۲). بررسی تأثیرات متقابل حقوق مخاصمات مسلحانه و حقوق محیط زیست به منظور ارائه الگو و چارچوب حقوقی نوین حفاظت از محیط زیست در شرایط جنگ (پایان نامه دکتری). دانشکده محیط زیست و انرژی.

۸. (۱۳۸۵). شناخت محیط زیست (ترجمه عبدالحسین وهاب زاده). مشهد: انتشارات جهاد دانشگاهی مشهد.

۹. (۱۳۷۲). وضعیت جهان- مسائل محیط زیست (ترجمه حمید طراوتی). تهران: نشر آروین.

۱۰. (۱۳۸۷). طرح امید- آینده و محیط زیست (ترجمه حمید طراوتی). مشهد: انتشارات جهاد دانشگاهی مشهد.

۱۱. مشهدی، علی. (۱۳۸۹). ترمینولوژی حقوق محیط زیست. تهران: انتشارات خرسندی.

۱۲. دبیری، فرهاد. (۱۳۸۴). مطالعات حقوقی جایگاه محیط زیست در قوانین امنیت ملی ایران. تهران: سازمان حفاظت محیط زیست.

۱۳. دفتر حقوقی و امور مجلس سازمان محیط زیست. (۱۳۸۳). مجموعه قوانین و مقررات حفاظت محیط زیست- معاهدات بین المللی (جلد ۲). تهران: نشر سازمان حفاظت محیط زیست.

۱۴. دبیری، فرهاد. (۱۳۸۵). جایگاه حفاظت محیط زیست در نظام حقوقی ایران. تهران: کانون وکلای تهران.

بیتا آزادبخت

عضو هیات علمی دانشگاه آزاد اسلامی واحد رودهن